

ЦИРК ЯК ПРЕДМЕТ ГУМАНІТАРНОГО НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Мета статті – розкрити стан наукової розробки проблематики цирку як феномена культури. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні міждисциплінарного підходу, що ґрунтується на принципі компаративістики, який передбачає зіставлення і інтерпретацію філософсько-естетичних, історичних, культурно-антропологічних, соціокультурних і мистецтвознавчих аспектів вивчення цирку як синтетичного виду художньої творчості. **Наукова новизна** полягає в тому, що здійснено аналіз стану наукової розробки проблематики цирку як феномена культури, зокрема виявлено перелік питань, досліджуваних українськими і зарубіжними вченими протягом ХХ ст. **У висновках** вказано на потребу подальшого дослідження циркового мистецтва, у тому числі культурологічного аналізу таких питань, як культурологічна специфіка циркового мистецтва, його зв'язок із художнім контекстом й обумовленістю соціальними, історичними, естетичними чинниками, нові форми творчості у цирку, обумовленість його функціонування впливами масової культури, а також розгляд циркового мистецтва в якості чинника культурної дипломатії.

Ключові слова: цирк, циркове мистецтво, видовище, масова культура.

Пожарская Елена Юрьевна, аспирант Национальной академии культуры и искусств

Цирк как предмет гуманитарного научного анализа

Цель статьи – раскрыть состояние научной разработки проблематики цирка как феномена культуры.

Методология исследования заключается в применении междисциплинарного подхода, основанного на принципе компаративистики, который предполагает сопоставление и интерпретацию философско-эстетических, исторических, культурно-антропологических, социкультурных и искусствоведческих аспектов изучения цирка как синтетического вида художественного творчества. **Научная новизна** состоит в том, что проведен анализ состояния научной разработки проблематики цирка как феномена культуры, в частности приведён перечень вопросов, изучаемых украинскими и зарубежными учеными в течение ХХ в. **В выводах** указано на необходимость дальнейшего исследования циркового искусства, в том числе культурологического анализа таких вопросов, как культурологическая специфика циркового искусства, его связь с художественным контекстом и обусловленность социальными, историческими, эстетическими факторами, новые формы творчества в цирке, обусловленность его функционирования воздействиями массовой культуры, а также рассмотрение циркового искусства в качестве фактора культурной дипломатии.

Ключевые слова: цирк, цирковое искусство, зрелище, массовая культура.

Pozharskaya Elena, graduate of National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

A circus as a subject of the humanitarian scientific analysis

Purpose of Research. The paper pays attention to the activation of circus art studies, due to turbulent processes in culture and social life of contemporary society and the demand for the circus as a social institution and as spectacular forms of popular culture. Purpose of the article is to reveal the state of scientific development of the issue of a circus as a cultural phenomenon. **Methodology.** Research methodology is to use a multidisciplinary approach based on the principle of comparative studies, providing comparison and interpretation of philosophical and aesthetical, historical, cultural, anthropological, social and cultural aspects of the study of art and a circus as a synthetic form of art. **Scientific Novelty.** The author analyses the state of scientific development of issues of the circus as a cultural phenomenon and reviews the list of identified issues, researched by Ukrainian and foreign scientists in the twentieth century. **Conclusions.** The author notes the following statements: the need for further study of circus arts, including cultural analysis of issues such as cultural specificity of the circus, its relationship with the artistic context and determination by social, historical, aesthetic factors, new forms of creativity in the circus, the specific features of its functioning in mass culture and the consideration of circus art as a factor of cultural diplomacy.

Key words: circus, circus art, spectacle, mass culture.

Актуальність теми дослідження. Для сучасного етапу розвитку культури характерною є активізація уваги науковців і суспільства загалом до мистецтва цирку, так званої «малої форми» масового мистецтва, що пов'язане з бурхливими процесами не лише в культурі, а й в соціальному житті нашої країни. Цирк має давню історію, однак «тривалий час завдяки неординарній специфіці художнього процесу зі сталою відсутністю письмової системи фіксації, яка стримує дослідницьку ініціативу критичної думки і виокремлення предметної сфери, цирк не поставав як затребуваний предмет аналізу,

формування наукових уявлень і проблем мистецтва манежу розроблялися вкрай фрагментарно» [30, 16]. Фактично переважна більшість літератури з циркової проблематики – це вивчення його історії мистецтвознавцями і соціологами. Дослідницький, так би мовити, «ренесанс» циркового мистецтва продиктований затребуваністю цирку як соціального інституту і як видовищної форми масової культури, що набуває, завдяки впливу і вторгненню в нього нових інформаційних технологій та інших видів мистецтва, нових контурів візуалізації і рецепції.

Мета статті – розкрити стан наукової розробки проблематики цирку як феномена культури.

Виклад основного матеріалу. Серед українських та зарубіжних науковців, які займалися дослідженням проблематики цирку, його специфіки та особливостей функціонування в різні історичні періоди, варто виокремити таких, як В. Барінов, Ю. Дмитрієв, А. Житницький, Є. Зискінд, Є. Кузнецов, Г. Курінна, С.Макаров, М. Малихіна, М. Местечкін, М. Немчинський, М. Хренов, С. Шумакова та ін. Розглянемо докладніше їхній внесок у циркознавство.

Перші праці про цирк відносяться до ХІХ ст. – періоду, для якого характерним є надзвичайно стрімкий розвиток та зростання популярності мистецтва цирку. У цей час з'являються численні рецензії на циркові видовища, а також книги і статті видатних артистів цирку: «Записки дуровської свині» (1892) В. Л. Дурова, «В житті та на арені» (1914) А. Л. Дурова та ін. Зокрема, в останній праці автором обґрунтовано викладені власні принципи роботи над клоунськими номерами, проаналізовано досвід клоунів-попередників, розкрито деякі аспекти технології підготовки циркового номера тощо.

Одним із фундаментальних досліджень феномена цирку прийнято вважати статтю радянського державного діяча А. Луначарського «Завдання оновленого цирку» (1919), в якій він запропонував власний аналіз циркового мистецтва. В іншій своїй праці – «Про цирки» (1925), яка, по суті, стала першою спробою здійснення системного погляду на мистецтво манежу, він закликав уважно проаналізувати шляхи та засоби, з допомогою яких цирк захоплює розум та серце мас, оголосивши цирк надзвичайно правдивим видовищем людської сили та вправності, на відміну від «окутаного замаскованістю» театру. Фактично А. Луначарського можна вважати засновником наукового підходу до циркового мистецтва як компонента видовищних форм культури, оскільки саме його серія просвітницьких доповідей і статей у сукупності являють собою спробу системного погляду на мистецтво як «мистецтво для мас» (на відміну від неприйняттого для більшовицького світогляду елітарного гасла «мистецтво для мистецтва»).

Перша серйозна монографія на циркову тему належить радянському критику-мистецтвознавцю та організатору циркового виробництва Є. Кузнецову, наукова праця якого – «Цирк: Походження. Розвиток. Перспективи» (1931) [16] – стала бестселером і зазнала ряд перевидань (останнє перевидання 1971 р.). Сьогодні вона є основоположним виданням, в якому розкриваються специфіка циркового образу, циркових засобів виражальності, походження, історія та перспективи розвитку цирку як синтетичного виду художньої творчості.

Особливо слід виокремити праці вченого-мистецтвознавця, автора фундаментальних праць з історії радянського та світового цирку Ю. Дмитрієва, який своєю статтею «В чому ж все-таки специфіка цирку» [7] (уперше надрукована у журналі «Радянський цирк», 1960) розпочав у пресі дискусію на тему специфічності цього виду мистецтва. У наступних його працях – «Мистецтво цирку» (1964) [8], «Радянський цирк сьогодні» (1968) [12], «Історія радянського цирку у самому короткому викладенні. 1917–1979» (1980) [9] – дослідником здійснено ґрунтовний аналіз витоків і розвитку циркового мистецтва. Саме завдяки теоретичним працям Ю. Дмитрієва цирк почали сприймати як самостійний вид мистецтва зі своєю специфікою, власними особливостями та ознаками.

Солідний корпус наукових досліджень, автором яких є Ю. Дмитрієв, в основному, піднімає питання історичної еволюції і жанрової теорії цирку. Так, докладний аналіз процесу виникнення та історії розвитку циркового мистецтва в Росії міститься у хрестоматійній праці «Цирк в Росії. Від витоків до 1917 року» (1977) [6], в якій історик театру і цирку висвітлює питання виникнення та утвердження циркових жанрів, аналізує репертуар того часу, дає оцінку роботі видатних майстрів різних жанрів. У збірці статей «Естрада та цирк очима закоханого» (1971) [13] Ю. Дмитрієвим аналізується процес розвитку цирку в ХХ ст., вивчається питання своєрідності циркового мистецтва тощо. Праці Ю. Дмитрієва «Радянський цирк» (1963) [11] і «Прекрасне мистецтво цирку» (1996) [10] дають можливість розглянути мистецтво цирку в теоретичному та історичному аспектах, виявити його внутрішні процеси. Унікальні за масштабністю географічних і часових параметрів, ці праці розкривають величезний пласт матеріалу, пов'язаного з цирком – архіви, пресу, спогади сучасників, багаті особисті спостереження.

Одну з перших спроб проаналізувати в цілому той шлях, який пройшла радянська циркова режисура, та окреслити основні тенденції її розвитку, було зроблено в праці головного режисера Харків-

ського цирку Є. Зискінда «Режисер на арені цирку» (1971) [15]. Частина книги присвячено творчим доробкам найвидатніших майстрів циркової режисури – режисера цирку А. Г. Арнольда, режисера і теоретика циркового мистецтва Г. Венеціанова, режисера-постановника М. М. Зінов'єва, теоретика та історика циркового мистецтва Є. Кузнєцова, режисера цирку М. Местечкіна та ін.

Питанням створення художнього образу в цирку, циркового номера і циркового спектаклю як цілісного ідейно-художнього твору присвячені праці історика цирку М. Немчинського «На манежі цирку – артист» (1974), «Цирковий номер – спектакль» (1976), «Цирк у пошуках власного обличчя» (1995). У його працях «Постановочний цирк. Образне осмислення циркового номера» (1975) [24] та «Драматургія циркового номера» (1986) [23] розкривається питання створення циркового номера, значення в цьому процесі трюку та манежного образу, висвітлюються закони композиції, тематичної та методологічної побудови номера, його формування як своєї закінченої вистави. Більш пізня його праця «Цирк Росії наввипередки з часом» (2001) [25] містить аналіз взаємозв'язку творчих пошуків у процесі створення циркових номерів та пантомім із загально-театральними пошуками, обґрунтування тези про причини пошуку цирком мистецької своєрідності та прагнення до самостійності, а також реконструкцію найбільш значущих постановок радянського цирку.

М. Местечкін, радянський цирковий режисер, у своїх працях одним з перших проаналізував специфіку найпопулярніших циркових жанрів, а також дослідив окремі аспекти становлення професійної циркової освіти в Російській імперії та пізніше в Радянському Союзі. У праці «В театрі та цирку» (1976) [22] дієчим вивчається питання схожості і відмінності спорту та циркового мистецтва.

Артист цирку, а згодом і педагог-режисер З. Б. Гуревич у дослідженні «Про жанри радянського цирку» (1977) [5] уперше в теорії циркового мистецтва представив класифікацію циркових жанрів, доповнивши характеристику кожного з них прикладами найцікавіших робіт, а також систематизував розмаїття циркових форм. У своїй праці З. Гуревич представив інформацію про побудову та використання циркових апаратів, знаряддя та реквізиту; надав переклад професійної термінології, що використовується в цирку; пояснив значення термінів та їхню етимологію.

У праці історика цирку С. Макарова «Радянська клоунада» (1986) детально досліджено розвиток комічних жанрів на арені цирку і проблема створення циркової маски [19]. Взаємовпливові театрального і циркового мистецтв присвячено працю «Театралізація цирку» (2010) [20], в якій С. Макаровим розглянуто проблему театралізації цирку від витоків до сьогодення, окреслено сучасні тенденції розвитку цирку. Інша його праця «Клоунада світового цирку. Історія та репертуар» (2001) [18] являє собою єдине в своєму роді дослідження, яке описує клоунський репертуар від витоків до кінця ХХ століття.

Цілий комплекс проблем цирку як масового видовища і виду мистецтва розкриває в своїх фундаментальних дослідженнях М. Хренов, просуваючи ідею видовищної спрямованості культури ХХ століття та її взаємозв'язку з цирковим мистецтвом. Серед серйозних наукових досліджень цього автора слід відзначити книгу «Видовища під час повстання мас» (2006) [27], а також монографію «Публіка в історії культури: феномен публіки» (2007) [29], де цирк розглядається з позицій історичної динаміки культури, культурної антропології, міфопоетики та соціосеміотики. У праці «Кіно. Реабілітація архітипічної реальності» (2006) [28] автор досліджує циркове мистецтво в контексті сучасної світової культури.

У праці провідного фахівця у сфері теорії та філософії цирку В. Барінова «Художньо-образна структура циркового мистецтва» (2005) [3] проаналізовано різні аспекти «Образу–Я» циркового артиста, представлено порівняльний аналіз акторського мистецтва у театрі та цирку. У статті «Основи творчості у цирку» дослідником феномен циркового мистецтва розкривається у контексті творчого акту за принципом «духовна творчість створює духовні цінності» (2005) [2, с. 67]. Вивченню естетичної сутності циркового мистецтва присвячено праці «Естетичні емоції в художньо-образній структурі циркового мистецтва» (2008) [4] та «Категорії естетики та циркові жанри. Їх взаємозв'язок» (2011) [1].

Сучасний дослідник В. Сергунін у статті «Сучасний цирк. Пошук смислів» (2005) [26] розглядає сучасний стан циркового мистецтва в контексті культурного розвитку суспільства, аналізує «концептуальне бачення сучасного циркового продукту», розглядає концепцію вистав канадського «Cirque du Soleil» (цирку Сонця); акцентує увагу на проблемах сучасного цирку (зокрема, на проблемі інтеграції вітчизняного цирку в простір загальносвітового циркового мистецтва; на проблемі конкуренції та її специфіки; на проблемі «модернізації креативного та артистичного складу» тощо) [26, 69].

У ґрунтовній праці українського дослідника А. Житницького «Актуальні проблеми теорії драматургії цирку: Драматургія коверної клоунади – генезис, еволюція, типологія, композиційні при-

йоми і сучасний стан» (1985) [14] зібрано та проаналізовано матеріал з формування клоунського репертуару; висвітлено засоби створення сценаріїв реприз і антре; сучасний клоунського репертуару; вивчені ціннісні критерії оцінювання сценаріїв клоунад тощо.

Праця Г. Курінної «Драматургія циркової вистави в контексті карнавально-сміхової культури» (2008) [17] є першою спробою здійснити комплексний культурологічний аналіз драматургії циркової вистави в контексті карнавально-сміхової культури. У роботі досліджуються історичні засади та сучасні особливості циркових вистав України та СНД, які демонструються з урахуванням традицій національної та світової карнавально-сміхової культури. Значна увага дослідницею звернена на дослідження драматургічної структури сучасного циркового видовища, зокрема розглядаються питання приналежності циркового сценарію до драматичного роду літератури.

У дисертації С. Шумакової «Генезис і еволюція харківської школи циркового мистецтва» (2015) [30], присвяченій культурологічно-мистецтвознавчим аспектам генезису та еволюції циркового процесу Харкова, вперше в дискурсі українського мистецтвознавства запропонована авторська експлікація поняття «циркова школа»; в широкому історико-культурному контексті визначено джерела й організаційні основи генезису і становлення харківської школи циркового мистецтва, виокремлено соціокультурні детермінанти її походження.

М. Малихіною у праці «Циркове мистецтво України 20–30-х років ХХ століття» (К., 2016) [21] вивчено особливості розвитку циркового мистецтва 20–30-х рр. в Україні. Зокрема, виокремлено основні напрями теоретичної думки в галузі циркового мистецтва, прослідковано еволюцію циркового мистецтва від зародження до початку ХХ ст., а також виявлено творчий внесок українських митців у розвиток вітчизняного цирку.

Висновки. Отже праці зазначених науковців є вагомим внеском у теорію та історію циркового мистецтва. Однак подальшого дослідження потребує циркове мистецтво як цілісний феномен культури в Україні. Зокрема, культурологічного аналізу потребують такі питання, як культурологічна специфіка циркового мистецтва, його зв'язок із художнім контекстом й обумовленістю соціальними, історичними, естетичними чинниками. Йдеться про такі тенденції розвитку сучасного циркового мистецтва, як нові форми творчості у цирку, обумовленість його функціонування впливами масової культури, а також розгляд циркового мистецтва в якості чинника культурної дипломатії.

Вивчення українського цирку в культурологічному аспекті сприятиме поглибленню уявлення про соціокультурну та естетичну значущість цирку як одного з найбільш популярних видовищних видів художньої творчості, розширенню багатогранного, складного образу культурного життя України сучасної доби.

Література

1. Баринов В. А. Категории эстетики и цирковые жанры. Их взаимосвязь / В. А. Баринов // *Alma mater* : Вестник высшей школы. – 2011. – № 7. – С. 66–70.
2. Баринов В. А. Основы творчества в цирке / В. А. Баринов // *Вестник МГУКИ*. – 2005. – № 4. – С. 66–73.
3. Баринов В. А. Художественно-образная структура циркового искусства : монография / В. А. Баринов. – Москва : МГУКИ, 2005. – 192 с.
4. Баринов В. А. Эстетические эмоции в художественно-образной структуре циркового искусства : дис. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук : 09.00.04 / В. А. Баринов. – Москва, 2008. – 141 с.
5. Гуревич З. Б. О жанрах советского цирка : учебн. пос. для училищ цирк. и эстрад. искусства и отделений режиссуры цирка театр. ин-тов / З. Б. Гуревич. – Москва : Искусство, 1977. – 280 с.
6. Дмитриев Ю. Цирк в России. От истоков до 1917 года / Ю. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1977. – 415 с.
7. Дмитриев Ю. А. В чем же все-таки специфика цирка? // Дмитриев Ю. А. Эстрада и цирк глазами влюбленного. – М., 1971. – С. 178–182.
8. Дмитриев Ю. А. Искусство цирка / Ю. А. Дмитриев. – Москва : Знание, 1964. – 80 с.
9. Дмитриев Ю. А. История советского цирка в самом кратком изложении. 1917–1979 / Ю. А. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1980. – 70 с.
10. Дмитриев Ю. А. Прекрасное искусство цирка / Ю. А. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1996. – 528 с.
11. Дмитриев Ю. А. Советский цирк / Ю. А. Дмитриев ; Ин-т истории искусств. – Москва : Искусство, 1963. – 400 с.
12. Дмитриев Ю. А. Советский цирк сегодня / Ю. А. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1968. – 144 с.
13. Дмитриев Ю. А. Эстрада и цирк глазами влюбленного / Ю. А. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1971. – 207 с.
14. Житницкий А. З. Актуальные проблемы теории драматургии цирка. Драматургия коверной клоунады – генезис, эволюция, типология, композиционные приемы и современное состояние : дис. на соискание ученой степени канд. искусствед. : 17.00.01 / Анатолий Зиновьевич Житницкий. – Москва, 1985. – 182 с.
15. Зискинд Е. М. Режиссер на арене цирка / Е. М. Зискинд. – Москва : Искусство, 1971. – 88 с.
16. Кузнецов Е. М. Цирк. Происхождение. Развитие. Перспективы / Е. М. Кузнецов. – Москва ; Ленинград : Academia, 1931. – 448 с.

17. Курінна Г. В. Драматургія циркової вистави в контексті карнавально-сміхової культури : дис. на здоб. наук. ступеня канд. мистецтв. : 26.00.01 / Курінна Ганна Вікторівна ; Харк. держ. акад. культури. – Харків, 2008. – 240 с.
18. Макаров С. М. Клоунада мирового цирка. История и репертуар / С. М. Макаров. – Москва : РОССПЭН, 2001. – 368 с.
19. Макаров С. М. Советская клоунада : учебн. для отделений режиссуры цирка театр. ин-тов и училищ эстрадно-цирк. искусства / С. М. Макаров. – Москва : Искусство, 1986. – 272 с.
20. Макаров С. М. Театрализация цирка / С. М. Макаров. – Москва : Либроком, 2010. – 288 с.
21. Малихіна М. А. Циркове мистецтво України 20-30-х років ХХ століття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтв. : 26.00.01 / Марина Анатоліївна Малихіна ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2016. – 217 с.
22. Местечкин М. С. В театре и в цирке / М. С. Местечкин. – Москва, 1976. – 303 с.
23. Немчинский М. И. Драматургия циркового номера : учеб. пос. / М. И. Немчинский. – Москва : ГИТИС, 1986. – 85 с.
24. Немчинский М. И. Постановочный цирк. Образное осмысление циркового номера : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. искусствoved. : спец. 17.00.01 / М. И. Немчинский. – Москва, 1975. – 15 с.
25. Немчинский М. И. Цирк России наперегонки со временем : модели цирковых спектаклей 1920–1990-х годов / М. И. Немчинский. – Москва : ГИТИС, 2001. – 463 с.
26. Сергунин В. Современный цирк. Поиск смыслов / В. Сергунин // ProЦирк. – 2005. – № 5. – С. 66–69.
27. Хренов Н. А. Зрелища в эпоху восстания масс / Н. А. Хренов. – Москва : Наука, 2006. – 646 с.
28. Хренов Н. А. Кино: реабилитация архитипической реальности / Н. А. Хренов. – Москва : Аграф, 2006. – 704 с.
29. Хренов Н. А. Публика в истории культуры: феномен публики / Н. А. Хренов. – Москва : Аграф, 2007. – 406 с.
30. Шумакова С. М. Генезис и эволюция харьковской школы циркового искусства : дис. на соиск. ученой степени канд. искусств. : 26.00.04 / С. М. Шумакова. – Харьков, 2015. – 288 с.

References

1. Barinov, V. A. (2011). Categories of Aesthetics and circus genres. Their relationship. Alma mater: Vestnyk of Vyss-hoi Shkoly, 7, 66-70 [in Russian].
2. Barinov, V. A. (2005). Fundamentals of Creativity in Circus. Vestnyk MGUKI, 4, 66-73 [in Russian].
3. Barinov, V. A. (2005). Artistic-shaped structure of Circus Arts. Moscow: MHUKY [in Russian].
4. Barinov, V. A. (2008). The aesthetic emotion is art-shaped structure of the circus arts. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
5. Gurevich, Z. B. (1977). About the genre of the Soviet circus. Moscow: Art [in Russian].
6. Dmitriev, Yu. (1977). Circus in Russia. From the origins to 1917. Moscow: Art [in Russian].
7. Dmitriev, Yu. A. What is the specificity of the circus? Estrada and circus in lovers' eyes. Moscow [in Russian].
8. Dmitriev, Yu. A. (1964) Circus Arts. Moscow: Knowledge [in Russian].
9. Dmitriev, Yu. A. (1980). History of the Soviet circus in the summary. 1917-1979. Moscow: Art [in Russian].
10. Dmitriev, Yu. A. (1996). Fine art circus. Moscow: Art [in Russian].
11. Dmitriev, Yu. A. (1963). Soviet circus. Moscow: Art [in Russian].
12. Dmitriev, Yu. A. (1968). Soviet Circus Today. Moscow: Art [in Russian].
13. Dmitriev, Yu. A. (1971). Estrada and Circus in lover's eyes. Moscow: Art [in Russian].
14. Zhitnickii, A. Z. (1985). Actual problems of the circus drama theory. Drama theory of clowning – genesis, evolution, typology, composition techniques and modern state. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
15. Ziskind, E. M. (1971). Director at the circus. Moscow: Art [in Russian].
16. Kuznetsov, E. M. (1931). Circus: Origins. Development. Prospects. Moscow; Leningrad: Academia [in Russian].
17. Kurinna, G. V. (2008). Dramaturgy circus performance in the context of a carnival and fun culture. Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukraine].
18. Makarov, S. M. (2001). Clowning of the World Circus. History and repertoire. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
19. Makarov, S. M. (1986). Soviet clowning. Moscow: Art [in Russian].
20. Makarov, S. M. (2010). Theatricality of a circus. Moscow: LIBROKOM [in Russian].
21. Malykhina, M. A. (2016). Circus in Ukraine of 1920s-1930s. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukraine].
22. Mestechkin, M. S. (1976). In the theatre and in the circus. Moscow [in Russian].
23. Nemchinskaya, M. I. (1986). Drama of circus. Moscow: GITIS [in Russian].
24. Nemchinskaya, M. I. (1975). Producer's circus. The figurative interpretation of circus. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
25. Nemchinskaya, M. I. (2001). The Russian Circus against time: models of circus performances in 1920-1990-ies. Moscow: GITIS [in Russian].
26. Sergunin, V. (2005). Modern circus. Searching of meanings. ProTsirk, 5, 66 – 69 [in Russian].
27. Hrenov, N. A. (2006). Spectacle in the era of the rebellion of masses. Moscow: Nauka [in Russian].
28. Hrenov, N. A. (2006). Movies: rehabilitation of archetypal reality. Moscow: Agraf [in Russian].
29. Hrenov, N. A. (2007). Audience in the history of culture: the phenomenon of the public. Moscow: Agraf [in Russian].
30. Shumakova, C. M. (2015). Genesis and evolution of Kharkiv School of Circus Arts. Candidate's thesis. Kharkiv [in Russian].